

Koloh Gábor

Gyermekvállalás a Völgységben és az Ormánságban

*A kismányoki és a vajszlói kerület termékenységtörténetének
elemző összehasonlítása (1790–1894)*

Kutatásom a hazai termékenységtörténet demográfiai alapú, társadalomtörténeti körülményeit célozza. A korábbi évek eredményei döntően az ormánsági egykezés jelenségére fókuszáltak.¹ Az utóbbi időszakban a völgységi svábok összehasonlító vizsgálatán dolgoztam: az alábbi dolgozat ennek első eredményeit ismerteti, összevetve az ormánsági eredményekkel. A völgységi mikrorégió kiválasztását és körülhatárolását egyrészt a Horthy-kori diskurzus, másrészt a kedvező forrásadottságok határozták meg. A két háború közötti időszakban a magyarok körében végbemenő népességfogyatkozás ellenpólusaként a hazai sváb kisebbség termékenységére irányult a figyelem. A németek szerepeltetése jellemzően negatív színezetet kapott, amelyet részben már a 18. századi betelepítésektől létező, részben a hitleri német egységtörekvés gerjesztette ellenszenv, illetve félelem táplált.² Míg a magyarok születésszabályozása esetében gazdasági, illetve többrétegű kulturális (vallási, erkölcsi, morális) indokok kerültek ellentétbe, addig a *völgységi* sváboknál az etnokulturális csoportjellemzőkkel magyarították a magasabbnak vélt értékeket (a völgységit azért kívánom hangsúlyozni, mert a kutatás jelen fázisában kifejezetten erre a mikrorégióra koncentráltam). A vizsgált tér határainak megvonásakor mindkét elemzés során az anyakönyvezési gyakorlatot vettem alapul. A huzamosan egy anyaegyház alá eső falvakat együtt dolgoztam fel, s az összehasonlítás során felekezeti, illetve lélekszámbéli arányosítást végeztem.³ A mélyrehatóbb forráselemzésre az alábbiakban még kitérek. A következőkben célom a termékenységtörténeti értékek megmutatkozása, a korábbiakban feltételezett sváb etnokulturális különbségek megragadása: a gyermekvállalás kapcsán beszélhetünk-e minderről, vagy csupán a hazai németek másságát kiterjeszteni igyekvő dezinformációval van dolgunk? Egyúttal – illeszkedve az újabb nemzetközi kérdésfelvetésekhez – árnyaltabb képet kívánok adni a demográfiai átmenet, azaz a 19. század vége előtti születésszabályozás etnokulturális szempontú értelmezéséhez.⁴

¹ Koloh 2013a, 2013b, 2016.

² A jelenségről írt elemzések: Vasary 1989; Spannenberger 2009; Koloh 2015.

³ A vajszlói kerület falvai: Besence, Hirics, Kísszentmárton, Lúzsok, Páprád, Vajszló, Vejti; a kismányoki: Bátaapáti, Hidas, Izmény, Kismányok, Majos, Mucsfa, Tófü és Váralja. A vajszlói kerület települései közül a reformátusok, a kismányoki kerület települései közül Hidas, Kismányok és Mucsfa evangélikus népességének adatait használtam fel, tekintettel arra, hogy ezek létszáma és családszáma nagyságrendileg megfeleltethető egymásnak.

⁴ Poppel–Derosas 2006; Brown–Guinnane 2007; Bengtsson–Dribe 2014; Pakot 2016.

A Völgyesség kiválasztását egy korábbi írásomban elemzett eset, a hidasi haranglopás története, illetve ehhez kapcsolódóan a hidasi református magyarságnak a településen való megfogyatkozása, *kipusztulása* indokolta. A hidasi magyarság pusztulása az 1930-as évekre a területvesztés ideológusai számára hivatkozási ponttá vált, amivel a magyarság pusztulásának dinamikáját, illetve ezzel párhuzamosan a németek magyarországi térnyerését kívánták példázni. Számításaim szerint a hidasi magyarság elsősorban a magas gyermekhalandóság, emellett az erőteljes elvándorlás és részben a születéskorlátozás miatt fogyatkozott meg, majd halt ki.⁵ A kutatás folytatásának is tekinthető mostani elemzésem középpontjában a főként németek lakta völgyeségi és a magyarok lakta ormánsági települések termékenységtörténetének összevetése áll. Vajszló és Kismányok légvonalban közel 60 km-re fekszik egymástól, így a térbeli távolságuk nem számottevő, s mindkettő vizsgálata a dél-dunántúli kutatások témakörébe ágyazódik. Néhány esetben volt is személyi kapcsolat a két térség között, még ha adataim alapján ez egyelőre csak egyirányúnak mutatkozik: Gál István hidasi születésű tanító 1867-ben Vajszlón házasodott, a páprádi Fabriczi család nagymányoki származású volt, Unger Johanna magánzó pedig Bonyhádon született, s – élete egy későbbi szakaszában – Vejtin élt a 20. század első évtizedében.

A hazai történeti demográfiai szakirodalom nem büszkélkedhet a termékenységtörténet kulturális hátterét részletesebben feltáró vizsgálatok sorával – s bár korábban ezzel a nemzetközi irodalom is szűkölködött, az utóbbi évtizedben már találkozhatunk több, az újabb számítási lehetőségekkel élő, inspiráló publikációkkal.⁶ Az etnokulturális jellegű termékenységtörténeti vizsgálatra ugyanakkor fokozottan igaz, hogy a történeti demográfia által kevésbé feltárt terület, így döntően társadalomtörténeti vonatkozásai felől közelítve válik elsődlegessé.⁷

A VIZSGÁLT TÉR LEÍRÁSA KORABELI TÖRTÉNETI FORRÁSOK ALAPJÁN

Az alcímben jelzett időszakra vonatkozóan tehát a völgyeségi kismányoki kerülethez tartozó települések közül Kismányok, Hidas és Mucsfa termékenységét kívánom megvizsgálni, s eredményeit a kronológiailag és felekezetiileg az összehasonlításra alkalmas módon leszűkített ormánsági vajszlói kerületi Vajszló, Besence, Hírics, Kísszentmárton, Lúzsok, Páprád és Vejti adataival összevetni. A Völgyesség Tolna és Baranya megye határán fekvő löszös, mély völgyekkel tagolt dombvidék, az úgynevezett Schwäbische Türkei része, gazdasági-kulturális központjának Bonyhád tekinthető. Az Ormánság Baranya megye déli részén, a Dráva folyó

⁵ Koloh 2015.

⁶ Faragó 2006: 324; Poppel–Derosas 2006; Junkka–Edvinsson 2016; Kok 2017.

⁷ Jelenleg ezt igazolja Husz Ildikó Zsámbék-kutatása is (Husz 2002), de várhatóan a közeljövőben ezen a téren is számolhatunk fejleményekkel (mintegy ezt előlegezi meg: Őri 2014). Sajátos helyet foglalnak el ebből a szempontból Pakot Levente székelyföldi kutatásai, tekintettel arra, hogy ugyan nem magyarországi, de magyar (anyanyelvű) közösséget elemzett (Pakot 2013).

mentén húzódó néprajzi tájegység, sík, erdős terület. Központi települései Sellye és Vajszló, melyek szoros gazdasági kapcsolatban állnak Siklóssal.⁸

Kismányok a Mecsek és a Völgység találkozásánál fekszik, 1719-től települt újjá a Hessen-Darmstadt, Hanau és Kassel rossz megélhetést nyújtó vidékeiről érkező német telepesekkel.⁹ A 19. század folyamán – akárcsak Mucsfa – a hűgyészi uradalom részeként az Apponyi család birtoka volt, s a II. világháborút követő kitelepítésekig megtartotta német karakterét.¹⁰ Vályi András, aki Kismányok leírását Nagymányokéval összevonta, említésre méltónak találta, hogy lakosai részben katolikusok, részben evangélikusok, „határbéli fölggyeik jól termők”.¹¹ Fényes Elek jó borát, elegendő erdejét és réjtjét, valamint a helyi dohánytermelést emelte ki.¹² Hidas történetileg három főbb részből, Ráchidasból, Magyarhidasból és Némethidasból állt.¹³ Az időnkénti leírások jó bor-, búza- és dohánytermő vidékként mutatják be, nevét hídjairól eredeztetik.¹⁴ Az 1696. évi Baranya megyei összeírás egyaránt feltünteti a rác és a magyar falut, s míg a rácok betelepülése 1685-re tehető, a magyarok esetében nem határozható meg ilyen pontos időpont, a németek betelepítése – noha a szakirodalom az évszámok tekintetében több lehetőséget is fenntart, de legkésőbb – 1724-ben kezdődött. Az első német betelepülők Ráchidason állapodtak meg, míg az 1730 körül érkezők hozták létre az új településrészt, Némethidast.¹⁵ Mindezek eredményeként tehát egy felekezeti (római katolikus, ortodox, evangélikus és református), illetve nemzetiségileg (magyar, német, szerb) sokszínű település jött létre, viszont a településrészeket illetően eleinte csak Ráchidas esetében konstatálható az etnikai heterogenitás. Az elkülönülést példázza, hogy az 1802-ben felfektetett ráchidasi református anyakönyvet a német atyafiak kérésére kezdte el vezetni Páli István lelkész, ekként is elkülönítve őket a magyarhidas reformátu-

⁸ Kósa–Filep 1983: 154–155, 195.

⁹ Jeneyné–Tóth 1996: 80. Az anyagi viszonyokat Schmidt János szemlélteti (Schmidt 1939: 11): „Hogy milyen nagy volt Heszzenben a szegénység, arra nézve jellemző a Darmstadtól keletre fekvő Sembd falucska előljáróságának egy 1723. márc. 15-ről keltezett s a fejedelemséghez beküldött jelentése, amely 4 kivándorlásra jelentkezett jobbágy személyi és vagyoni adatait közli. E szerint Rapp Boldizsár varga egész vagyona 66 frt., amire van 62 frt. adóssága s így csak 4 frt. tiszta vagyonnal rendelkezik. Korn János György vagyona 80 frt., adóssága 56, s tiszta vagyona 24 frt. Ehhez feleségén kívül 7 gyermeke van. Leibig Lénárd, aki később a tolnamegyei Izményban telepedik le, 30 frt. vagyonnal rendelkezik, melyet 28 frt. adósság terhel. Brüher Henriknek pedig semmi tiszta vagyona nincs, mert 70 frt.-ot kitevő vagyonát ugyanannyi adósság terheli.”

¹⁰ Bárányné (főszerk.) 2000: 67.

¹¹ Vályi 1799: II. 571.

¹² Fényes 1841: I. 318.

¹³ A források felváltva nevezik a települést, illetve a településrészeket Hidasnak, illetve Hidasdnak. A tanulmányban a ma hivatalos formát használom.

¹⁴ Vályi 1799: II. 170–171; Fényes 1841: I. 46; OSZK Kt. FM/1 3814/A. Baranya vm. II. 265.

¹⁵ Schmidt 1939: 53; Ódor 1991: 175–176; Geosits 1996: 4; Videczné 1999: 29; Spannenberger 2009: 95.

soktól.¹⁶ A külön bíró alá rendelt három településrészt közigazgatásilag 1820-ban egyesítették, de az egykori részek közötti határok manapság is körvonalazhatóak. Mucsfát 1722–1724 között a hesseni Odenwald környékéről érkező németekkel telepítették be.¹⁷ Vályi szerint lakói katolikusok, „dohánnya erőss, vagyonyyai jelesek”, Fényes szintén a dohánytermesztést, illetve a bortermelést hangsúlyozta.¹⁸ Pesty Frigyes gyűjtésének keretében Mucsfáról a helyi bíró, Heinrich Tanzriss mind a betelepülés idejére, mind helyére a fentiekkel egyező adatokat közölt, s megállapította, hogy – akárcsak Hidas – Mucsfa is gazdag árkokban és forrásokban, patakokban.¹⁹ A vizsgált településeket döntően evangélikusok lakták. Kismányokon 1728-ban fektették fel az evangélikus egyházi anyakönyvet, amelyben – lévén filia – 1728 és 1840 között Hidas, illetve 1728 és 1760 között Mucsfa adatait is rögzítették.

A vajszlói kerület kapcsán Vályi András 18. század végi helységnévtárában Besencéről mint katolikus tót faluról írt, melynek „határbéli földgye közepszerű termékenységu; de mivel némelly fogyatkozásain kívül, piatzozása sints, harmadik Osztálybéli”.²⁰ Bő fél évszázaddal később Fényes Elek a település mocsaras határát és szép erdejét, valamint református többségét találta kiemelendőnek, amelynek tartalmát a Pesty Frigyes által összeállított kérdésekre adott válaszok árnyalják.²¹ Besence nevét a falu „öregjei” – az 1860-as évek közepén járunk – onnan eredeztetik, hogy „ezen községnek határát a víz bírta úgy annyira hogy a hol most a község áll a víz fogta körül úgy hogy a községbe csak egy helyen lehetett bejárni, tehát mint a víz által besánczolt hely onnét vette Besáncz nevét, mely később Besenczére lett változtatva”.²² A túlnyomórészt lapályos dűlőkkel körülvett település határa megközelítette az 1700 holdat, termőföldje viszont sovány volt, így – agrárjellege mellett – fő kereskedelmi profilját a fakereskedelem adta, amit mintegy hat erdeje magyaráz. Lakossága a település belterületén élt, pusztája nem volt.²³

Hirics, Vályi leírása szerint, a környék egyik gazdag falva volt: „határja három nyomásra van osztva; terem búzát, kukoritzát, kendert, szőlő hegye nintsen, bővelkedik búzával, tengerivel, hallal, mézzel, makkal, Péten, és Siklóson is van

¹⁶ A református németiség kapcsán Schmidt János így fogalmazott: „Érdekes jelenség, hogy Tolnában találunk német reformátusokat is, mint *Nagyszékeley*, *Bonyhád*, *Gyönek* és *Mórágynon* s Baranyában *Hidason*. Ezek mind hesszeni eredetűek. A ma már lutheránus községekben régebben szintén akadtak szép számmal reformátusok. Ezek az idők folyamán beleolvadtak a lutheranus többségbe” (Schmidt 1939: 81 – kiemelések az eredetiben).

¹⁷ Rosa 2002b: 7; „Sokáig nevezte őket a nép szája is »odenwaldiak«-nak (»Odenwälder«). Az Odenwald lakóinak üzleti szelleme és jóízű humora ma is jellemző a Mucsfaiakra” (Schmidt 1939: 75).

¹⁸ Vályi 1799: II. 638; Fényes 1841: I. 318.

¹⁹ Gaál–Kőhegyi 1975: 337–338.

²⁰ Vályi 1796: I. 195.

²¹ Fényes 1851: Besence.

²² OSZK Kt. FM/1. 3814/A. Baranya vm. I. Besence.

²³ EA St. 395. Besence.

piatkozása”.²⁴ Búza- és kukoricatermesztését, halászatát és makkos erdejét Fényes is megemlíti, a felsorolást a „kender- és lentermesztéssel” bővíti.²⁵ Pesty Frigyes gyűjtéséből kitűnik, hogy dűlői túlnyomóan lapályosak, emellett a kerületben levő mintegy tíz tó fele Híricshez tartozott, nem csoda hát, hogy fő kereskedelmi profilja a halászat, részben a vadászat volt. Tavaiban – mint például a Holt-Dráva-szakaszban – sok volt a hal, a Piszkó és Urmos berekben pedig a róka, határában folyik mindmáig a Dráva. Kelemenliget nevű pusztája a település nagyságához mérten népes volt.²⁶

Kisszentmárton gazdasági adottságait Vályi András így írta le: „határja 3 nyomásbéli, kétszeres búzát leginkább terem, egyebet középszerűen; két berkei hallal, és tsíkkal táplálják Lakosait; telekjein sok szép gyümölcstűk lévén, gyümölcstől igen bővelkednek; erdeje, és rétjei jók; ide tartozik Apáti puszta is, holott régenten a Benediktinusoknak Apátúrja lakott, most a Lakosoknak urbáriális szántóföldgyeik vagynak rajta.”²⁷ Pesty gyűjtése szerint dűlői túlnyomórészt vizenyősek, fő profilját továbbra is a halászat jelentette.²⁸

Vályi Lúzsok három nyomással művelt határát tartotta külön említésre méltónak, amely „mindent meg terem, erdeje van”.²⁹ Pesty gyűjtéséből tudhatjuk meg, hogy Lúzsok dűlői vizenyősek, két erdeje s három tava volt. Tavait kender és len áztatására használták, míg a Cseri és Darvas erdők fái okán a település fő gazdasági profilját a fakereskedelem jelentette. Pusztai lakossága nem volt.

Páprád kapcsán Vályi András annak halászatát és csikókereskedelmét emelte ki, illetve azt, hogy „határja három nyomásbéli, kétszerest leginkább terem, semmivel sem bővelkedik, vagyon az Uraságnak itten szén-égetője”.³⁰ Fényes Elek szerint „[h]atára lapályos de termékeny; erdeje derék”.³¹ Pesty Frigyes gyűjtésében kevesebb adatot találni Páprádról, mint a többi településről, így csupán nagyrészt lapályos dűlőről tudunk, de erdeiről, fő kereskedelmi profiljáról semmi nem derül ki.

Vajszló esetében Vályi jó közlekedési helyzetét, tavait, búzatermő határát s bő erdejét, Fényes termékeny határát és nevezetes sertésvásárait emelte ki.³² A jelentős részben szintén lapályos dűlőkkel és rónákkal határolt település jó termőföldjét a Pesty-féle gyűjtés is hangsúlyozta, Vajszló határa közel négyezer hold kiterjedésű volt. A fő kereskedelmi profilt itt egyértelműen az 1812-ben megszerzett mezővárosi joggal járó vásártartási jog jelentette, ahol különösen a sertéskereskedelem vált jelentőssé.³³ A település egyben erdészeti központ volt,

²⁴ Vályi 1799: II. 175.

²⁵ Fényes 1851: Hírics.

²⁶ OSZK Kt. FM/1. 3814/A. Baranya vm. II. Hírics; EA St. 396. Hírics.

²⁷ Vályi 1799: III. 380–381.

²⁸ OSZK Kt. FM/1. 3814/A. Baranya vm. II. Kisszentmárton, EA St. 392. Kisszentmárton.

²⁹ Vályi 1799: III. 555–556.

³⁰ Vályi 1799: III. 20.

³¹ Fényes 1851: Páprád.

³² Vályi 1799: III. 580; Fényes 1851: Vajszló.

³³ OSZK Kt. FM/1. 3814/A. Baranya vm. II. Vajszló.

erdőgondoksági hivatallal. Lakossága jelentősrészt a településen, néhány család a hozzá tartozó Borostyán- és Angyalóc-pusztán élt. A megélhetést a népesség döntő hányadának Vajszlón is a földművelés jelentette, lakosai túlnyomórészt rendelkeztek földdel, hozzávetőleg ötödük volt földnélküli.

Vejeti kapcsán a háromnyomásos, leginkább búzatermő határa mellett a Dráva kiöntései okozta károk kerülnek említésre Vályinál, míg Fényes bőséges szilvatermését, sok sertését, összességében termékeny határát emelte ki. Holt-Dráva-szakasza halban, piszkói berke rókában volt gazdag. Emellett a településnek komoly bevétele származott a drávai révforgalomból.³⁴ Vályi Csozsi nevű pusztáját említette, a későbbiekben Daróczihalmával találkozhatunk. A vajszlói kerület településeinek gazdálkodása az alapvetőnek számító földművelési munkák mellett a vizek nyújtotta halászattal és az erdők nyújtotta vadászattal, makkoltatással és fakereskedelemmel egészült ki, amely mellett szerepet kapott a sertés- és lókereskedelem, továbbá Vajszló vásártartásai és Vejeti révforgalomból származó bevételei. Kereskedelmi és kisipari tekintetben Vajszló vonzerőt jelentett. Bár a települések közt a fenti ismertetés szerint voltak kisebb-nagyobb különbségek, a kerület (s egyben a környék) ugyanakkor a főbb gazdasági és kulturális jellegét tekintve homogén volt.

FORRÁSOK, A VIZSGÁLAT MÓDSZERE

A kismányoki kerület adatbázisának felépítésében Elmar Rosa *Familienbuch der evangelischen Pfarrgemeinde Kismányok – Kleinmaanok im Komitat Tolna/Ungarn 1728–1895* című munkájára támaszkodtam.³⁵ A családkönyv (*Ortsfamilienbuch*) adatait – az adatbázis-építés második fázisaként – a Heinz Schwab által összeállított hidasi családkönyv (*Hidas. Deutsche Siedler der Ortschaft Hidas. 1728–1895. Komitat Baranya*) adataival egészítettem ki.³⁶ Ezzel az eljárással lényegesen több hidasi család került a kutatás fókuszába, viszont Schwab feldolgozásából a halálozási adatok kimaradtak, ami a családtörténetek lezárását akadályozta. Harmadik forrásként a Magyar Evangélikus Egyház által online közzétett kismányoki, hidasi és mucsfai evangélikus halotti anyakönyveket dolgoztam fel,³⁷ amelyek az egyes személyek társadalmi státuszának megállapítása miatt – mivel a foglalkozási adatokat itt is vezették az 1850-es évektől kezdve – különösen fontosnak mutatkoztak. Egységes hidasi anyakönyvezést vezettek 1862 és 1876 között, majd 1896-tól. Bár több mint négyezer család került a kutatás látóterébe

³⁴ Vályi 1799: III. 616; Fényes 1851: Vejeti; OSZK Kt. FM/1. 3814/A. Baranya vm. II. Vejeti.

³⁵ A kötet 2002-ben jelent meg a Sindelfingenben, az Arbeitskreis donauschwäbischer Familienforscher e. V. gondozásában kiadott családkönyvek (*Ortsfamilienbücher*) sorozatában.

³⁶ Ezúton szeretnék köszönetet mondani Günter Junkersnek, az Arbeitskreises donauschwäbischer Familienforscher e. V. elnökének, hogy a kötetet a kutatás érdekében rendelkezésemre bocsátotta.

³⁷ Öskereső. A Magyarországi Evangélikus Egyház anyakönyvei.

a feldolgozás folyamán, csak 924 elemezhető családlapot kaptam. A lényeges különbséget egyrészt az okozza, hogy a családkönyvek részlegesek, amin jelentősen javított az anyakönyvi pótlás. Másrészt mind Rosa, mind Schwab számos esetben elkülönítve kezelték a hasonló, de nem egészen azonos nevű házaspárok adatait. Így mindkettőjüknek, s nekem is gondot okozott az az eljárás, amikor az általában kettős keresztnevű személyek nevei közül csak az egyiket használják, azt is következtetlenségül. Ez különösen a 18. századra és a 19. század első felére nézve okoz komoly problémát. Hidas esetében további gond, hogy a családok közel egyharmadánál (978 esetben) nem ismerjük a házasságkötés dátumát. Rosa külön kötetben publikálta Mucsfa adatait, mintegy kiegészítve ezzel a kismányoki kötetet.³⁸ A vizsgálat időkeretét az éves, rekonstruált termékenységi értékek nagysága határozta meg, így – mint az alább látható lesz – az 1790 és 1894 közötti időszak elemzése tűnt kivitelezhetőnek. A kezdőévszám a vajszlói kerületi eredményekkel való összevetés szempontjából került meghatározásra, míg a záróév az utolsó teljes év, amit a családkönyvek szerzői feldolgoztak.

Az összehasonlításhoz szükséges vajszlói kerületi adatbázist az egyházi és polgári anyakönyvek felhasználásával építettem fel. A kerület református anyakönyveit a Baranyai Református Egyházmegye Levéltára őrzi, a hiányzó adatokat a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárából pótoltam. Az adatfelvétel során településenként vettem fel az adatokat, majd összeállítottam belőlük a személyi, illetve családi táblákat, és végül ez utóbbiakat dolgoztam egybe egy-egy kerületi személyi és családi táblába. A polgári anyakönyveket a Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára őrzi. Bár jelen vizsgálat időkerete 1894-ig lezárul, az adatokat 1980-ig rögzítettem, elsősorban az elhalálozások, ezenfelül pedig a családok helyben maradásának megállapíthatósága miatt. Az anyakönyvek közül a születési, házassági és halálozási típusúak adatait rögzítettem. Ezeket a Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltárában 1875-től fennmaradt választói névjegyzékekkel egészítettem ki: a családlapok lezárását sok esetben csak ezek segítségével lehetett megoldani.

1. táblázat

A családlapok megoszlása periódusonként

Kerület	Lezárt családlapok	A termékenység megszűnésének dátuma a lezárt családlapok körében	
		1790–1854	1855–1894
Kismányoki kerület	924	356	568
Vajszlói kerület	1156	533	623

Forrás: Hivatkozott adatbázisok és anyakönyvek.

A vizsgált időkereten belül a többségi vallást gyakorlók körét választottam ki, így két protestáns – a vajszlói kerület esetében református, a kismányoki ese-

³⁸ Rosa 2002b.

tében evangélikus – csoportot kaptam. Az összehasonlítást erősíti, hogy a két adatbázisban szereplő családlapok száma nagyságrendileg hasonló: a kismányoki kerületből 924, a vajszlóiából 1156 család adatai kerülnek felhasználásra. A vizsgált időszakot két periódusra osztottam. A periodizáció a század első és második felére vonatkozó értékek összevetését segíti, amennyiben az úrbéri rendszer felszámolását meghatározónak fogadjuk el a döntően földműves népesség életében.

A módszert illetően leíró termékenységtörténeti elemzést végeztem. Az eljárás a klasszikus családrekonstrukciós módszernek az újabb technikai környezetbe való átültetését jelenti, így a források alapján felépített személyi és családi adatbázist összekapcsoltam, termékenységi elemzésre előkészítettem, majd a STATA-rendszerben a számításokat elvégeztem.³⁹ Külön adatbázisok készültek a vajszlói, illetve a kismányoki kerület településeire, így a számításokat is külön végeztem, s az eredményeket vetem össze. Az elemzés – ahogyan azt a tanulmány alcíme is tükrözi – a termékenységi folyamatokra koncentrálni, a társadalmi csoportok szerinti további összevetés az úrbéri és a kataszteri anyagok feldolgozásával várható.

A VIZSGÁLAT EDDIGI EREDMÉNYEI

Általános eredmények

2. táblázat

A kismányoki és a vajszlói kerület népességszámának változása (1785–1941)

	1785	1828	1857	1870	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1941
	Abszolút számok (fő)										
Kismányoki kerület	2698	3007	3642	3870	3980	4453	4012	4088	3850	3905	3755
Vajszlói kerület	2236	3022	3290	3815	3870	3777	3753	3854	3588	3894	3926
	Alapmutató 1785=100 (%)										
Kismányoki kerület	100	111	135	143	148	165	149	152	143	145	139
Vajszlói kerület	100	135	147	171	173	169	168	172	160	174	176
Dél-Dunántúl	100	127	–	–	106	108	104	106	98	105	103
Magyarország	100	–	–	–	106	113	114	111	105	109	107

Forrás: Jeneyné-Tóth 1996; Kovacsics–Ódor 2001.

A legtagabb vizsgálati időkeretben szemlélve mind a kismányoki, mind a vajszlói kerület esetében népességnövekedést figyelhetünk meg. Azonban eltérést mutat ennek a dinamikussága, amely a vajszlói kerületnél sokkal erőtelje-

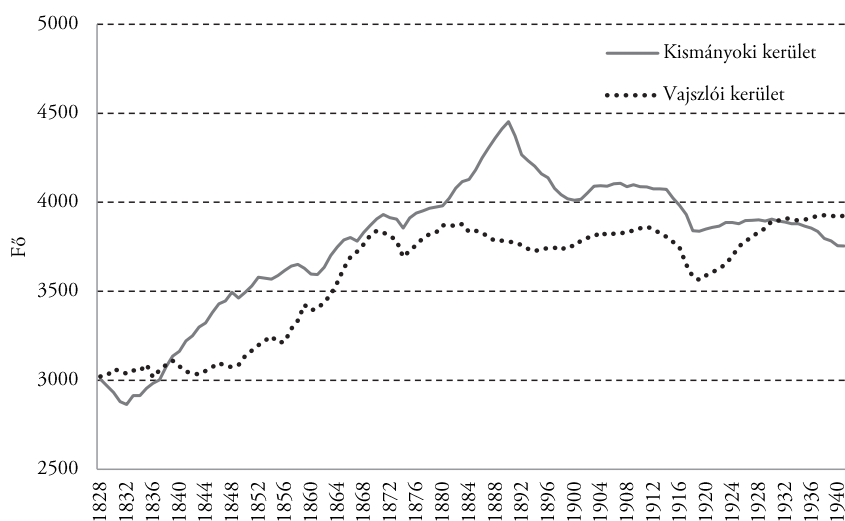
³⁹ A munkához George Alter (Alter 2009) és Pakot Levente (Pakot 2013, 2016) számítássorait vettem alapul.

sebb, hiszen a józsefi népszámlálás még 462 fő többletről tanúskodott a kismányoki kerületben a vajszlóihoz képest, 1941-re viszont már utóbbi lakossága volt a nagyobb, 171 fős többlettel. A kismányoki kerület népességnövekedési üteme fentiek szerint egyszer sem haladta meg a vajszlói kerületét, sőt, míg 1828-ban csupán minimálisan, addig 1941-ben már érdemlegesen is túllépte utóbbi népességszáma az előbbiét.

A népességszámok, illetve a születések és a halálozások száma alapján kalkulált tényleges népességszám-változást vizsgálhatjuk meg az 1. ábrán. 1830 és 1890 között a kismányoki kerületben láthatóan a lakosságszám emelkedése a meghatározó, még ha az 1850-es és az 1870-es években ennek a növekedésnek az üteme le is lassult. Ezzel szemben a vajszlói kerületben az 1850-es évekig viszonylag stagnált a lakosság száma, azt követően azonban az 1870-es évekre megközelítette a kismányoki kerületét, majd az 1880-as évektől egy 30 éven át tartó viszonylagos stagnálás után egy évtizedig a kismányoki kerülettel párhuzamosan mozgott, hogy azt követően – vizsgálati időszakunk végére – meghaladja annak népességszámát. Ez a folyamat ekként ismertetve árnyalja a 2. táblázat értékeit: míg a vajszlói kerületben hirtelen végbemenő, lendületes változásokat tapasztalhatunk, addig a kismányoki kerületben – minden ingadozásával együtt – sokkal kiegyensúlyozottabb változásról beszélhetünk, amennyiben 1828-tól 1889-ig folyamatos emelkedést, azután pedig stagnálással váltakozó csökkenést tapasztalunk. A két görbe között komolyabb elválás az 1840-es és 1850-es években, illetve a századforduló idején mutatkozik.

1. ábra

A népességszám változása a kismányoki és a vajszlói kerületben (1828–1941)

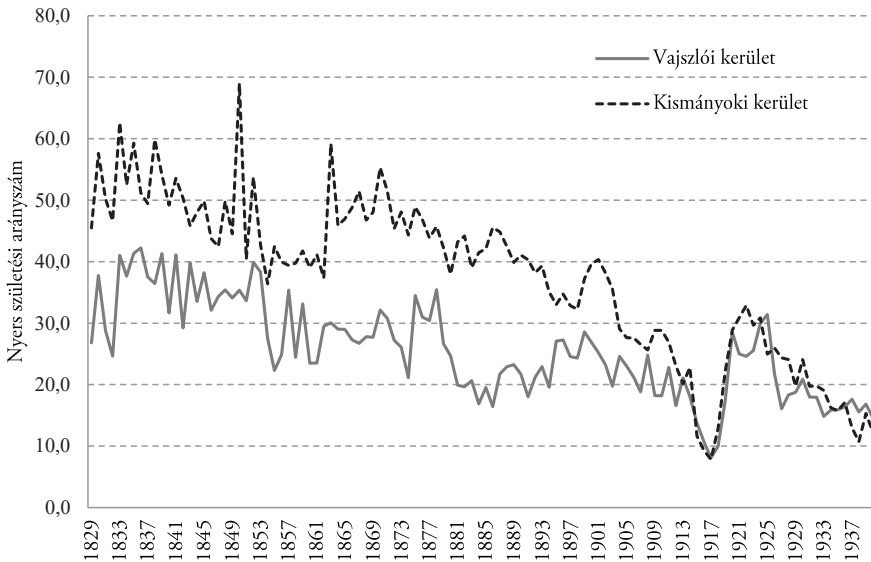
Forrás: Klinger 1969, 1974; Jeneyné-Tóth 1996; Kovacsics–Ódor 2001.

A nyers születési arányszám és a nyers halálozási arányszám

Az 1. ábra értékeiből kiindulva lehetőségünk adódik a legegyszerűbb mutatók, így a nyers születési és nyers halálozási arányszámok vizsgálatára (azaz az adott évi élve születések és halálozások teljes népességhez viszonyított arányának kiszámítására egy év során, ezer főre vonatkozóan).

2. ábra

A nyers születési arányszám alakulása (1829–1940)

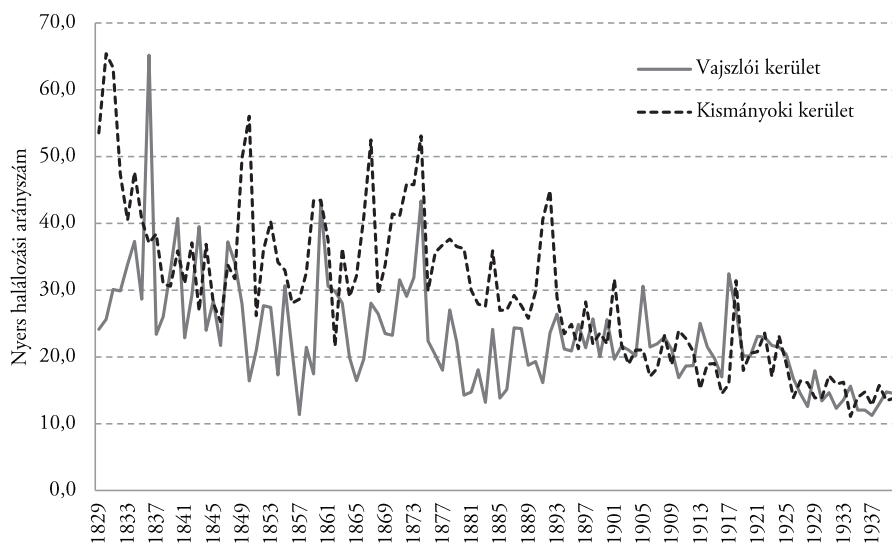

Forrás: Klinger 1969, 1974; Jeneyné-Tóth 1996; Kovacsics-Ódor 2001.

A 2. ábra görbéi a kismányoki kerület esetében 1829-től az I. világháborúig egy a vajszlói kerülettel több szakaszon együtt mozgó, csökkenő tendenciát mutatnak. Míg az 1850-es évek lecsökkent születési aránya csak átmenetinek tekinthető, addig az 1910-es évektől a korábban magasabb arányszámot produkáló kismányoki kerület értékei a vajszlói kerület értékeivel közel megegyeznek. A nyers születési arányszám tehát esetükben arról tanúskodik, hogy míg 1829-től hozzávetőleg a századfordulóig egy magasabb és egy alacsonyabb születési arányszámú mikrorégióról beszélhetünk, s a kettő görbéjének érintkezése esetleges volt, addig a századfordulót követően a két görbe egyre szorosabban illeszkedett egymáshoz, tehát eddigre a két kerület e tekintetben közel azonos értékeket mutatott.

A fentieket alátámasztja, hogy a nyers halálozási arányszám esetében észrevehetően kisebb az eltérés, a két kerület görbéinek tendenciája a vizsgált időszakban közel azonos, a görbék mozgása az előbbihez fogható éles eltérést nem mutat, eltekintve a vizsgált periódus első évtizedétől és a gazdasági átrendeződés-

3. ábra

A nyers halálzási arányszám alakulása (1829–1940)

Forrás: Klinger 1969, 1974; Jeneyné–Tóth 1996; Kovacsics–Ódor 2001.

sel járó 1850-es évek első felétől. Látható az is, hogy míg a magasabb születési arányokhoz viszonylag magasabb halálzási arány társul (bár hangsúlyozni kell, hogy az értékek különbsége a 2. ábra esetében számottevően magasabb, mint a 3. ábránál), addig a fent megfigyelt összeérés itt már szűk két évtizeddel, egy generációval korábban, az 1890-es évektől megfigyelhető.

Míg tehát a vajszlói kerület esetében a nyers születési és a nyers halálzási értékek mindvégig közel azonosak (a vizsgált periódusra átlagot számolva a két arányszám között kettő a különbség), addig a kismányoki esetében jól kivehető eltérést mutatnak (ott ugyanez a különbség nyolcra rúg).

Összefoglalva az eddigieket, azt láttuk, hogy a kismányoki kerület népességszáma alapvetően magasabb, de a vajszlói kerülettől lényegesen el nem szakadó, azzal a vizsgált időszakban nagyjából együtt mozgó volt, sőt, korszakunk végére a vajszlói kerület értékei megelőzték a kismányoki kerületét. Ugyanakkor a nyers születési és halálzási arányszámok vizsgálata azt mutatja, hogy számottevő átalakulás ment végbe a korszakban, hiszen míg a 19. században a kismányoki kerület születési arányai jelentősen meghaladták a vajszlóiét, a halálzási arányai azonban ilyen nagy mértékben nem váltak el attól, addig a századfordulótól már a születési és halálzási értékei megfeleltethetőek a vajszlói kerületnek. Az eltérés, úgy vélem, látható: annak magyarázatát tehát, hogy egy magasabb születési arányokat produkáló mikrorégió népességszáma miatt marad mindvégig egy alacsonyabb értéket mutató másik mikrorégió népességszámának közelében, a vándorlási értékek alakulásában kell keresnünk.

Térbeli mobilitás

A születések és halálozások értékeiből képet kaphatunk a két mikrorégió térbeli mobilitásának intenzitásáról. Az időszakos, majd rendszeres népösszeírások alapján kalkulált természetes és tényleges változások lehetővé teszik a vándorlási egyenleg éves átlagának meghatározását. Természetesen az egyes értékek csupán valószínűsíthetőek, mégis hűen tükrözik az egyes nagyobb folyamatokat. Alább a vajszlói és a kismányoki kerület éves vándorlási értékeit foglalom össze.

3. táblázat

<i>Vándorlási egyenleg a vajszlói és kismányoki kerületben</i>		
Periódus	Vajszlói kerület	Kismányoki kerület
1828–1856	-7	-15
1857–1869	27	-18
1870–1879	-3	-16
1880–1889	-19	-10
1890–1899	-8	-75
1900–1909	10	-34
1910–1919	-4	-19
1920–1929	13	-30
1930–1940	-10	-22

Forrás: Hivatkozott népszámlálások és anyakönyvek; Klinger 1969, 1974; Jeneyné–Tóth 1996; Kovacsics–Ódor 2001.

A vajszlói kerületi értékekkel szemben a kismányoki kerületben az elvándorlás mindvégig folyamatos volt, s különösen magasra emelkedett a századforduló idején. A fentiek alapján a kismányoki kerületet kibocsátó, míg a vajszlói kerületet megőrző, részint befogadó mikrorégióknak tekinthetjük (habár a befogadás utóbbi esetében leginkább Vajszlóra vonatkoztatható).

Az összehasonlíthatóság érdekében a termékenységi vizsgálatot a fenti kerületek egy-egy csoportjára szűkítve végeztem el. Mindkettő felekezeti alapú: ezt a választást alapvetően a forrásadottság magyarázza. Elmar Rosa az evangélikus anyakönyveket dolgozta fel, így természetesen a kismányoki kerület lutheránus – és többségi – közössége alkalmasnak mutatkozik a vajszlói kerület szintén többségi, református közösségével való összevetésre. Az arányokat vizsgálva láthatjuk, hogy a felekezeti csoportok létszáma itt is közel azonos (4. táblázat).

Az 1829-es kismányoki kerületi adatok az egyházlátogatási jegyzőkönyvekből, az 1828-as vajszlói kerületiek pedig a Ludovicus Nagy által jegyzett gyűjtésből származnak. Nagy összevonta az evangélikusok és a reformátusok adatait, de a vajszlói kerületben, ahol a következő időkben is alacsony volt az evangélikusok aránya, ez az érték közel azonos lehet a reformátusok tényleges számával. A kismányoki kerület esetében pedig éppen az adatok összevontsága miatt nem lehet használni Nagy értékeit, hiszen Hidason az evangélikusok mellett releváns

4. táblázat

A kismányoki és a vajszlói kerület elemzett közösségének népességszáma (1829–1941)

Kismányoki kerület [evangélikusok]										
Település/év	1829	1841	1869	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1941
Hidas	1177	1173	1746	1871	2050	1894	1946	1736	1906	1807
Rátzhidas	642	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Némethidas	535	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Mucsfa	820	740	779	796	916	862	803	757	748	735
Kismányok	478	443	469	509	635	548	581	578	589	576
Összesen	2475	2356	2994	3176	3601	3304	3330	3071	3243	3118
Vajszlói kerület [reformátusok]										
Település/év	1828	1841	1869	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1941
Besence	306	282	297	316	315	280	302	238	212	192
Hirics	287	200	476	498	449	403	361	283	277	230
Kisszentmárton	202	170	376	361	348	279	254	230	219	196
Lúzsok	279	201	334	312	314	328	297	271	236	204
Páprád	223	170	193	179	176	170	174	152	141	80
Vajszló	1189	972	866	849	757	734	707	586	561	564
Vejeti	209	226	386	410	402	356	301	264	265	235
Összesen	2695	2221	2928	2925	2761	2550	2396	2024	1911	1701

Forrás: Nagy 1828; Egyházlátogatási jegyzőkönyvek 1829; Fényes 1841; Kepecs 1997; Sebők 2005.

református közösség is élt. Nagy és Fényes Elek adatainak hiányosságaira, torzítására a szakirodalom már felhívta a figyelmet.⁴⁰ Legtöbbet egyelőre 1869-ből tudunk, ami alapján eddigre megközelítőleg két, közel azonos nagyságú közösségről beszélhetünk, amelyek a vizsgált településen dominánsak, annak kulturális karakterét adják s etnikai alapon is különböznek, hiszen a kismányoki kerülethez tartozók döntően németek (svábok), a vajszlói kerületiek pedig főként magyarok voltak. A népességszám alakulása kapcsán megfigyelt eltérés a kismányoki kerületi evangélikusok és a vajszlói kerületi reformátusok kapcsán is észlelhető. Az 1880-as, 1890-es évek leforgása alatt a két, közel azonos nagyságú közösség lélekszáma jelentősen eltávolodik: az olló kinyílását jól jelzi a fenti táblázat értékeiből kiolvasható csaknem ezerfős különbség. Ugyanakkor a vizsgált felekezetek esetében ez a különbség a későbbiekben is csak növekedett. Érdemes megfigyelni, hogy míg az ormánságiaknál folyamatos, egyirányú a csökkenés, addig a völgységiaknál erős ingadozásoknak lehetünk tanúi. Az 1890-es évek és az I. világháború mindhárom sváb települést érzékenyen érintette, viszont míg az 1920-ban megmutatkozó veszteséget a konszolidáció éve alatt némileg enyhí-

⁴⁰ B. Lukács 1979; Benda 2006: 128; Faragó 2011: 17.

teni tudták, a vajszlói kerületi reformátusok esetében ilyen pozitív változás nem tapasztalható. A századforduló idején jelentkező kismányoki kerületi csökkenés mögött a jelentős németországi, a nyelvi készségek miatt is ígéretes munkalehetőségek vonzereje mutatkozik meg. Az 1930-as évek választói névjegyzékeiben sorra találni a századforduló idején egyebek mellett a Ruhr-vidéken (Gelsenkirchenben, Dortmundban, Hernében) született kismányoki, hidasi, mucsfai lakosokat.

Termékenységtörténeti elemzés

Az összehasonlítás egyelőre 1790–1894 közöttre korlátozódik, mert mint láttuk, a forrás csak erre az időszakra teszi lehetővé az összevetést. A kutatás későbbi fázisában szeretném 1941-ig kiterjeszteni a vizsgálatot, hiszen a századfordulótól végbemenő változás önmagában is egy mélyreható elemzés tárgyát képezhetné. Nem kevésbé fontos ugyanakkor annak a feltérképezése sem, hogy a völgyeségi svábokat is érintő úrbérrendezést követően, annak hatásait már teljes mértékben megélő, abban nevelkedő protestáns német közösségben – amely ekkor már a türelmi rendelet gyümölcseit is élvezhette frissen épült templomaiban⁴¹ – milyen termékenységi magatartást figyelhetünk meg az ugyancsak hasonló adottságokkal bíró ormánsági közösséghez viszonyítva (4. ábra).

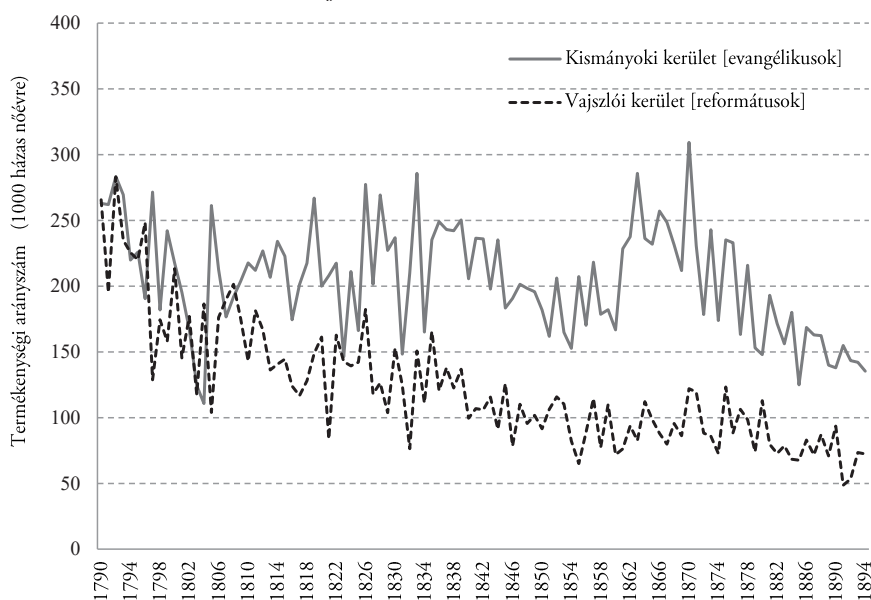
Az általános házas termékenységi arányszámot, azaz a 15–49 éves házas nőkre jutó élve születések számát⁴² az 1790-es és az 1820-as évek között megvizsgálva azt látjuk, hogy a kismányoki és a vajszlói kerület értékei meglehetősen közel állnak egymáshoz, s jelentős elkülönüléssel csak a 19. század második harmadától számolhatunk. A termékenységi arányszám a kismányoki kerületi evangélikusoknál némi visszaesés után az 1860-as évektől megemelkedett, majd az 1870-es évektől csökkent. Ezek alapján két periódust különíthetünk el, amelyet hozzávetőleg az 1854/55-ös év fog elválasztani, amely kronológiailag is kettéosztja az 1790 és 1894 közötti vizsgálati időszakot. Értelmezésem szerint a fenti ábra több új megállapítás megfogalmazásához vezet. Így általánosságban érdemes felfigyelni arra a tényre, hogy a kismányoki kerület adatai nem közelítik meg a korban ideálisnak tekinthető, magasabb termékenységi értékeket, sőt, a 18. század végén és a 19. század elején kifejezetten hasonló eredményeket mutat a születésszabályozásáról ismertté vált vajszlói mikrorégió értékeihez. Ugyanakkor a kismányoki kerület falvaiban az 1820-as évektől határozott változás figyelhető meg, amely az 1830-as évek elején tovább fokozódik: a termékenységi arány a korábbi időszakhoz képest megemelkedik, s az 1790-es évek értékeit igyekszik tartani egészen az 1850-es évekig. Ebből a szempontból a 19. század első két évtizedének értékei *generációs válságnak* tűnnek, amely a vajszlói kerületben esz-

⁴¹ Zentai 2014.

⁴² <http://demografia.hu/hu/letoltes/fogalomtar/pdf/altalanos-termekenysegi-aranyszam.pdf> – utolsó letöltés: 2017. július 25.

4. ábra

Az általános házas termékenységi arányszám (15–49 éves nők) alakulása a kismányoki és a vajszlói kerületben (1790–1894)

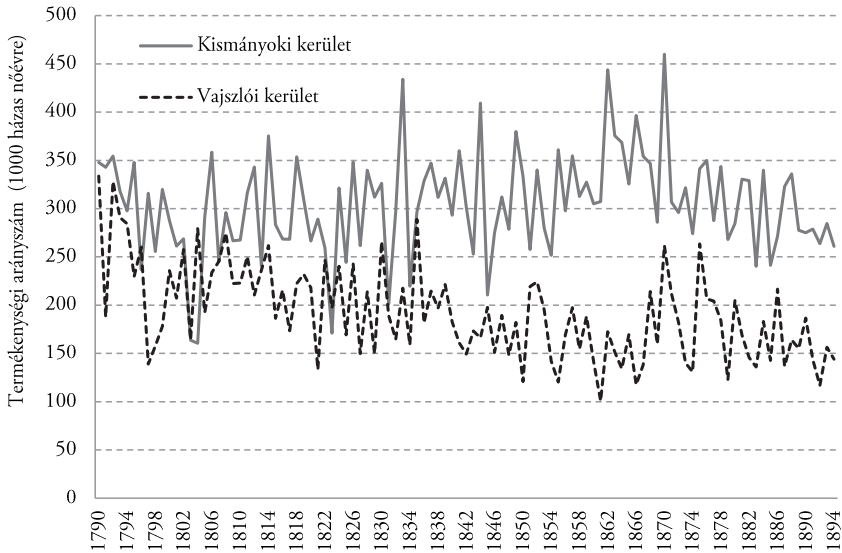
Forrás: Kismányoki és vajszlói kerületi adatbázis.

kalálódott, itt azonban csupán átmenetinek hatott. Az 1860-as, 1870-es években megemelkedő termékenységi értékekre kevés fogódzót adnak a helytörténeti munkák. Az 1870-es években a hidasi bányanyitás megemelte a lakosság számát, de a termékenységi értékekre ez nem fejtett ki átfogóan pozitív hatást. A későbbiekben érdemes ebből a szempontból is megvizsgálni a társadalmi csoportok szerinti különbségeket. A század utolsó évtizedeiben ugyanakkor újra közeledett egymáshoz a két térség termékenységi értéke, a közöttük levő különbség folyamatosan csökkent (5. ábra).

Vizsgáljuk meg ugyanezeket az értékeket a fiatalabb és az idősebb termékeny női generációk bontásában is (5. és 6. ábra). Általánosságban mindkét ábra a fenti megállapításokat tükrözi: a vizsgálati időszak közepéig a termékenység mindkét kerület mindkét csoportjánál közel azonos változást mutat, majd az 1820-as évektől láthatóan eltávolodik egymástól. Szorosabban vizsgálva ugyanakkor azt is észrevehetjük, hogy noha a 15–29 éves anyák termékenysége a kismányoki kerületben közel áll a vajszlói kerületiekéhez az első periódusban, a görbék csak ritkán kerülnek fedésbe, a völgyeségi értékek a 19. század végéig az ormánsági felett maradnak. Ugyanez már nem mondható el a 30–49 éves nőkre, itt ugyanis sokkal több az egyezés. Így tehát megállapíthatjuk, hogy az 1790 és 1825 közötti időszakban bár mind a fiatalabb, mind az idősebb házas női generációnál kimutathatóak az alacsony termékenységi értékek, a korlátozás mértéke az idősebb házas nőknél jelentősebb. Azt is észrevehetjük, hogy a fiatalabb házas

5. ábra

A korspecifikus házasságtermékenység (15–29 éves nők) alakulása a kismányoki és a vajszlói kerületben (1790–1894)

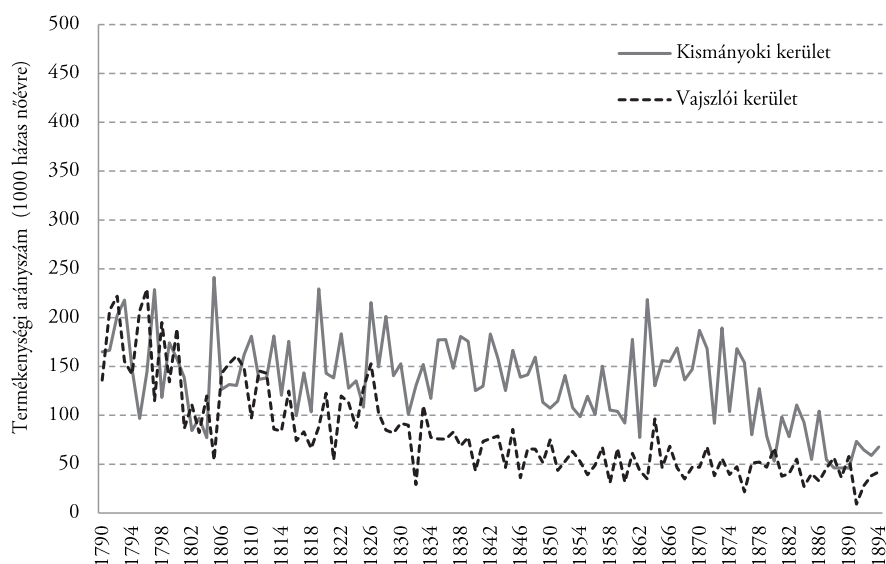
Forrás: Kismányoki és vajszlói kerületi adatbázis.

nők termékenységi aránya a kismányoki kerületiekénél szinte mindvégig a 300-as értékhez igazodik, kisebb-nagyobb mértékben attól rugaszkodik el hol felfelé, hol lefelé. A vajszlói kerületiekénél a 200-as érték válik origóvá, amelyre 300-ról csökken, aztán stagnál, majd a 19. század második harmadában már alulról közelíti azt meg. Nem kevésbé érdekes ugyanez a változás az idősebb házassági generáció esetében. Itt ugyanis azt látjuk, hogy az 1790-től 1828-ig 200-ról 100 alá csökkenő termékenységi arány a völgyesiekénél hirtelen emelkedik fel a 150 körüli értékre, s azt követően próbálja azt tartani, míg az ormánságiaknál a korábbi csökkenés folytatódott. Az 1820-as évek közepétől tehát olyan változás ment végbe a vizsgált sváb közösségben, amely nagyon erősen arra ösztönözte a közösség idősebb, de még termékeny házassági nőtagjait, hogy több gyereket vállaljanak. Ez a motiváció a 19. század utolsó harmadáig érvényes volt, azonban a századforduló idejére a kismányoki kerületi idősebb nők termékenységi értékei ismét fedésbe kerültek a vajszlói kerületi értékekkel.

Ugyanezt igazolják az ötéves korcsoportok szerint rendezett ábrák adatai. A kismányoki kerület értékei tehát még az 1790 és 1854 közötti időszakban is fölül maradtak a vajszlói kerületi értékeknek, bár a különbség hamar, már a 30–34 éves női korosztálytól számítva lecsökkent, s a 40–44 éves női korcsoportoknál már minimális, a 45–49 éves korosztály esetében pedig már összeér a két görbe. Az 1855 és 1894 közötti periódus alatt a két görbe a legidősebb női korosztály esetében ugyancsak összeér, viszont lényegesen magasabb a fia-

6. ábra

A korspecifikus házassági termékenység (30–49 éves nők) alakulása a kismányoki és a vajszlói kerületben (1790–1894)

Forrás: Kismányoki és vajszlói kerületi adatbázis.

talabb kismányoki és vajszlói kerületi házassági nők korosztályok termékenységének különbsége. Ebben megmutatkozik a születésszabályozásnak a korábbi évekre való előrehozatalával együtt járó tendenciája, viszont az ormánságiaknál megfigyeltektől eltérően ez nem korlátozódott csupán néhány korosztályra, hanem az idősebb völgységi házassági nőket is érintette (7–8. ábra).

5. táblázat

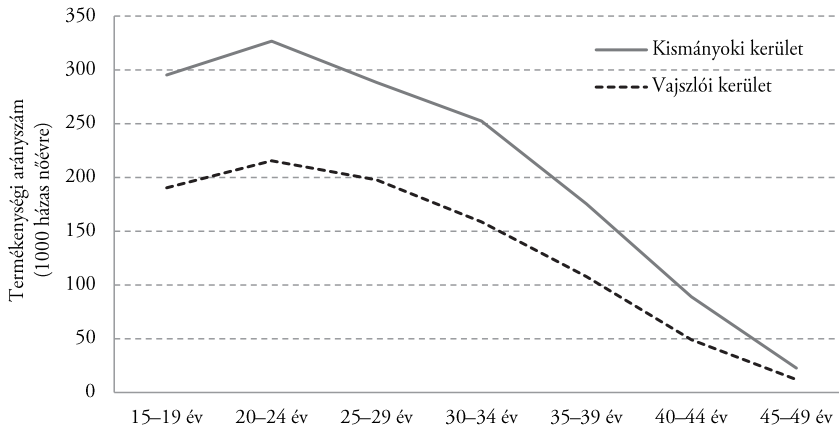
A családok aránya a termékenységi időszak végén életben lévő gyerekek aránya szerint a kismányoki és a vajszlói kerületben (1790–1894)

Gyerekek száma	Kismányoki kerület		Gyerekek száma	Vajszlói kerület	
	Családok aránya %-ban			Családok aránya %-ban	
	1790–1854 között	1855–1894 között		1790–1854 között	1855–1894 között
0	9,3	10,4	0	16,9	20,2
1	11,2	11,4	1	15,0	18,6
2	6,5	9,9	2	13,3	16,1
3	10,7	11,8	3	12,6	14,0
3-nál több	62,4	56,5	3-nál több	42,2	31,1
Összesen	100,0	100,0	Összesen	100,0	100,0
	N=356	N=568		N=533	N=623

Forrás: Kismányoki és vajszlói kerületi adatbázis.

7. ábra

*Korspecifikus termékenységi arányszám a kismányoki és a vajszlói kerületben
(1790–1854)*

Forrás: Kismányoki és vajszlói kerületi adatbázis.

A 5. táblázat – mint reprodukciós összegzés – összefoglalja, hogy a házas anyák termékenységi időszakának lezárulásakor az életben lévő gyermekek száma szerint milyen arányban oszlottak meg a családok, azaz mennyiben jelent, vagy jelenhetett meg az „egyse”, egyke, illetve többgyermekes család képe a közösségekben, a vizsgált periódusokban. A két mikrorégió közös vonása, hogy a háromnál több gyermeket vállaló családok aránya csökkent, ezzel együtt pedig mind a gyermektelenek, mind az egy-két, illetve háromgyerekesek aránya nőtt. A tendencia mind a kismányoki kerületi, mind a vajszlói kerületi családok körében együtt mozgott, még ha arányaiban releváns különbségek rajzolódnak is ki.

Az eredményeket összegezve úgy vélem, hogy a kismányoki és a vajszlói kerületi eredmények összevetése több új eredményt hozott. Ezek közül a legfontosabb, hogy az alacsony házas termékenység e régió mindkét pontján érvényesült. Ebben az esetben feltételezhetjük, hogy a 18. század végétől megfigyelhető alacsony termékenység *regionális sajátosság*, ami viszont a Dél-Dunántúlon belül is érdemleges különbségekkel járt. Ha kilépünk a dél-dunántúli perspektívából, és országos szempontból vizsgáljuk a kérdést, az ideális termékenységi mértékekhez viszonyítva egyértelműen az alacsony vagy alacsonyabb értékek lesznek feltűnőek. Ha viszont a dél-dunántúli nézőpontból vizsgáljuk meg a kérdést, a felekezeti – az eddigi mikroelemzési eredmények tükrében – háttérbe szorul, ellenben a magyarok és svábok közötti kulturális különbségek kerülnek előtérbe. A 19. század első felében már számolhatunk a völgyeségi sváb közösség születéskorlátozásával, viszont körükben az egykezés nem vált olyan mértékben általánossá, mint az ormánsági magyarok körében. A 18. század végén és a 19. század közepén az úrbéri rendszerben beállott változások időben lefedik a fentiekben vizsgált termékenységi ráta alakulásának legszembetűnőbb ingadozásait. Kevésbé

8. ábra

*Korspecifikus termékenységi arányszám a kismányoki és a vajszlói kerületben
(1855–1894)*

Forrás: Kismányoki és vajszlói kerületi adatbázis.

kétséges tehát egyrészt, hogy a demográfiai átmenet előtti időszakban a dél-dunántúli születésszabályozás nemcsak az ormánsági magyarokra, de a völgységi (evangélikus) svábokra is kiterjedt, ebből a szempontból tehát inkább regionális, mint etnikulturális sajátosságról beszélhetünk. Másrészt pedig a változások mértéke, a válságos időszakot követő reprodukciós reakció abba az irányba mutat, hogy míg a magyarok körében a születésszabályozás gyakorlata a válságos periódus elmúta után rögzült, a németeknél ez a megoldás döntően időleges volt. Bár utóbbi állítás erősíti a születésszabályozás etnikulturális vonatkozásait, ezek a gyermekszámokban mutatkozó különbségek szempontjából másodlagos jelentőségűek voltak.

FORRÁSOK

Baranyai Református Egyházmegyei Levéltár (BREmL)

L5–L9. Besence, anyakönyvek, 1787–1895.

L59–L60. Hirics, anyakönyvek, 1839–1895.

L65–L66. Hirics, Kisszentmárton, Vejtí, anyakönyvek, 1753–1838.

L97. Lúzsok, anyakönyv, 1800–1879.

L193. Kisszentmárton, anyakönyv, 1888–1895.

L191–L192. Vajszló, anyakönyvek, 1746–1856.

L200–201. Vejtí, anyakönyvek, 1797–1882.

Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (DRE RL)

A/1-b. 5. 84–100. Felsőbaranyai e. m.: Vízitáció, 1817.

Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára (MNL BML)

IV.439. Baranya vármegye felekezeti anyakönyvi másodpéldány gyűjteménye, Vajszlói református másodpéldány, 1858, 1860–1865, 1867–1882, 1884–1895.

XXXIII.1. A vajszlói anyakönyvi kerület anyakönyvi másodpéldányai, 1895–1980; Hidas, polgári anyakönyv, 1895–1980.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

XXXII-23-H. KSH Népszámlálási feldolgozási táblák; 1880. évi népszámlálás, községi áttekintés a születés és korév szerint, Baranya megye.

XXXII-23-H. KSH Népszámlálási feldolgozási táblák; 1910. évi népszámlálás, 11. Nem és születés éve, A. Baranya megye.

XXXII-23-H. KSH Népszámlálási feldolgozási táblák; 1930. évi népszámlálás, 11. Nem és születés éve, A. Baranya megye.

Néprajzi Múzeum Ethnológiai Archivum (EA)

St. 323, 392, 395–400. Közigazgatási tájékoztató lap. A Hidas és a vajszlói kerület települései.

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZK Kt.)

FM/1 3814/A. Baranya vm. I–II: Pesty Frigyes helységnevtára.

Evangélikus Digitális Gyűjtemények

Evangélikus Egyházlátogatási Jegyzőkönyvek, Dunántúli Egyházkerület. Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 1816–1820, 1822–1845, 1829.

http://library.hungaricana.hu/en/collection/edt_eol_evangelikus_canonica_visitatio_dunantuli/ – utolsó letöltés: 2017. július 25.

FamilySearch [The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints egyház honlapján feltehető anyakönyvek]

Hungary Civil Registration, 1895–1980. Baranya, Hidasd.

<https://familysearch.org/search/image/index#uri=https%3A%2F%2Ffamilysearch.org%2Fccapi%2Fcard%2Fwaypoint%2F92SL-2NB%3A40680101%2C43625101%3Fcc%3D1452460> – utolsó letöltés: 2017. július 25.

Őskereső. A Magyarországi Evangélikus Egyház anyakönyvei

Hidas, 1816–1978, Némethidas, 1808–1976, Ráchidas, 1808–1976.

www.oskereso.hu – utolsó letöltés: 2017. május 14.

A Magyar Korona Országában az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos állatok kimutatásával együtt. Pest, 1871.

A Magyar Korona Országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei némely hasznos házi állatok kimutatásával együtt. Budapest, 1882.

A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása. Első rész. A népesség általános leírása községenként. Budapest, 1902.

A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása. Második rész. A népesség foglalkozása községenként. Budapest, 1904.

A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Budapest, 1912.

A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Második rész. A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenként. Budapest, 1913.

- A Magyar Szent Korona Országainak Helységnévtára.* Budapest, 1913.
- Az 1920. évi népszámlálás. *Első rész. A népesség főbb demográfiai adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint.* Budapest, 1923.
- Az 1920. évi népszámlálás. *Második rész. A népesség foglalkozása és a nagyipari és kereskedelmi vállalatok községenként.* Budapest, 1925.
- Az 1930. évi népszámlálás. *I. Rész. Demográfiai adatok a községek és külterületi lakott helyek szerint.* Budapest, 1932.
- Az 1930. évi népszámlálás. *II. rész. Foglalkozási adatok községek és külterületi lakóhelyek szerint, továbbá az ipari és kereskedelmi nagyvállalatok.* Budapest, 1934.
- Az 1941. évi népszámlálás. *Foglalkozási adatok községek szerint.* Budapest, 1975.
- Az 1941. évi népszámlálás. *2. Demográfiai adatok községek szerint.* Budapest, 1976.
- Dányi Dezső – Dávid Zoltán (szerk.) 1960: *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787).* Budapest.
- Dányi Dezső (szerk.) 1993: *Az 1850. és 1857. évi népszámlálás.* Budapest.
- Fényes Elek 1841: *Magyar országnak 's' a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben.* 1. kötet. Pest.
- Fényes Elek 1851: *Magyarország geográfiai szótára.* Pest. <http://www.fszek.hu/digitdoc/fenyes/> – utolsó letöltés: 2017. május 14.
- Gaál Attila – Kőhegyi Mihály 1975: Tolna megye Pesthy Frigyes helynévtárában II. In: G. Vámos Mária – Szilágyi Miklós (szerk.): *A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve 4–5.* Szekszárd, 297–339.
- Jeney Andrásné – Tóth Árpád 1996: *Magyarország történeti statisztikai helységnévtára. 10. Tolna megye.* Budapest.
- Kepecs József 1997: *Magyarország településeinek vallási adatai 1880–1949. I–II.* Budapest.
- Klinger András 1969: *A népmozgalom főbb adatai községenként 1901–1968.* Budapest.
- Klinger András 1974: *A népmozgalom főbb adatai községenként: 1828–1900. Baranya megye és Pécs, Tolna megye.* Budapest.
- Kovacsics József – Ódor Imre 2001: *Magyarország történeti statisztikai helységnévtára. 18. Baranya megye.* Budapest.
- Nagy, Ludovicus 1828: *Notitiae Politico-Geographico-Statisticae Inclyti Regni Hungariae, Partiumque Eidem Adnexarum.* 1. kötet. Buda.
- Rosa, Elmar 2002a: *Familienbuch der evangelischen Pfarrgemeinde Kismányok – Kleinmaanok im Komitat Tolna/Ungarn 1728–1895.* Sindelfingen.
- Rosa, Elmar 2002b: *Familienbuch der evangelischen Pfarrgemeinde Mucsfa – Mutschwar im Komitat Tolna/Ungarn. 1728–1895.* Köln.
- Sebők László (összeáll.) 2005: *Az 1869. évi népszámlálás vallási adatai.* Budapest.
- Vályi András 1796–1799: *Magyar Országnak leírása.* I–III. kötet. Buda.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Alter, George 2009: *Guide to "Birth_intervals ver 5": A Database Program to Create Episodes for Birth Interval Analysis from Vital Events*. Kézirat.
- B. Lukács Ágnes 1979: *Magyarország népessége törvényhatóságok szerint az 1820-as években*. Budapest.
- Bárány Lászlóné (főszerk.) 2000: *Magyar Nagylexikon*. 11. kötet. Budapest.
- Benda Gyula 2006: Fényes Elek forrásai. In: uő: *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Budapest, 113–129.
- Bengtsson, Tommy – Dribe, Martin 2014: The Historical Fertility Transition at the Micro Level: Southern Sweden 1815–1939. *Demographic Research* (30.) 17. 493–534.
- Brown, John C. – Guinnane, Timothy W. 2007: Regions and Time in the European Fertility Transition: Problems in the Princeton Project's Statistical Methodology. *Economic History Review* (60.) 3. 574–595.
- Faragó Tamás 2006: Történeti demográfia. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Budapest, 304–342.
- Faragó Tamás 2011: *Bevezetés a történeti demográfiába*. I. kötet. Budapest.
- Geosits Sándor 1996: *Általános Iskola. Hidas 1945–1996*. Hidas.
- Husz Ildikó 2002: *Család és társadalmi reprodukció a 19. században: történeti-szociológiai tanulmány egy Buda környéki mezőváros társadalmáról a családstruktúra változásának tükrében*. Budapest.
- Junkka, Johan – Edvinsson, Sören 2016: Gender and Fertility within the Free Churches in the Sundsvall region, Sweden, 1860–1921. *The History of the Family* (21.) 2. 243–266.
- Kok, Jan 2017: Church Affiliation and Life Course Transitions in The Netherlands, 1850–1970. *Historical Social Research* (42.) 2. 59–91.
- Koloh Gábor 2013a: Az ormánsági „egyke” és toposza. Az Ormánság népesedése 1895 és 1941 között. *Demográfia* (56.) 2–3. 195–213.
- Koloh Gábor 2013b: Demográfiai válság az Ormánságban. Családrekonstrukciós eredmények a vajszlói anyakönyvi kerületből. *Korall* (14.) 54. 104–117.
- Koloh, Gábor 2015: Glockenklang von Hidas: Gesellschaftlicher/historischer/demographischer Ausschnitt. In: Kövér, György – Keller, Márkus – Sasfi, Csaba (Hgg.): *Krisen/Geschichten in mitteleuropäischem Kontext: Social- und wirtschaftsgeschichtliche Studien zum 19./20. Jahrhundert*. Wien, 281–308.
- Koloh Gábor 2016: Születéskorlátozás az Ormánságban: Az egyke Vajszlón és Besencén. In: Pap József – Tóth Árpád – Valuch Tibor (szerk.): *Vidéki élet és vidéki társadalom Magyarországon*. Budapest, 317–334.
- Kósa László – Filep Antal 1983: *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. Budapest.
- Ódor Imre 1991: Hidas földesurai a hódoltság után. In: Szita László – Szóts Zoltán (szerk.): *A Völgyesség két évszázada*. Bonyhád, 175–184.
- Schmidt János 1939: *Német telepesek bevándorlása Hesszenből Tolna-Baranya-Somogyba a XVIII. század első felében*. Győr.

- Öri Péter 2014: Mozaikok... Három Pest megyei község (Zsámbék, Tök, Perbál) népesség-történeti vázlata. In: uő (szerk.): *Szám- (és betű)vetés. Tanulmányok Faragó Tamás tiszteletére*. Budapest, 207–245.
- Pakot Levente 2013: *Nemek és nemzedékek: demográfiai reprodukció a 19–20. századi Székelyföldön*. Budapest.
- Pakot Levente 2016: Társadalmi státusz és gyermekvállalás a Nyugat-Dunántúlon: Bük, 1850–1939. *Korall* (17.) 63. 130–157.
- Poppel, Frans van – Derosas, Renzo 2006: Introduction. In: Derosas, Renzo – Poppel, Frans van (eds): *Religion and the Decline of Fertility in the Western World*. Dordrecht, 1–19.
- Spannenberger Norbert 2009: Az író felelőssége, avagy hogyan némult el a hidas harang? In: Vitári, Zsolt (Hg.): *Minderheiten und Mehrheiten in ihren Wechselbeziehungen im südöstlichen Mitteleuropa. Festschrift für Gerhard Seewann zum 65. Geburtstag. Ünnepi kötet Gerhard Seewann 65. születésnapjára*. Pécs, 87–104.
- Vasary, Ildikó 1989: 'The Sin of Transdanubia': The One-child System in Rural Hungary. *Continuity and Change* (4.) 3. 429–468.
- Videcz Ferencné 1999: *Fejezetek Hidas történetéhez*. Hidas.
- Zentai Tünde 2014: *A Dél-Dunántúl hímes templomai*. Pécs.